

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گنجنامه

در هفدهمین دوره انتخاب کتاب سال جمهوری اسلامی ایران

(سال ۱۳۷۸)

به عنوان کتاب سال

در رشته هنر برگزیده شد.

کتابخانه

فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران

دفتر اول

خانه های کاشان

مرکز اسناد و تحقیقات دانشگاه تهران و شهرسازی

فهرست

۶	دیباچه
۱۰	تهیه‌کنندگان نقشه‌ها
۱۰	عکاسان
۱۰	تاریخ تهیه عکس‌ها و نقشه‌ها
۱۰	شماره فضاها
۱۱	کوته‌نوشت‌ها و نشانه‌ها
۱۱	توضیحات
۱۱	واژه‌نامه
۱۳	فهرست منابع
۱۴	خانه آل یاسین
۲۲	خانه اصفهانیان
۲۸	خانه باکوچی
۳۴	خانه بروجردی‌ها
۴۶	خانه بنی‌کاظمی
۵۴	خانه تهامی
۶۰	خانه جهان‌آرایی
۶۶	خانه خیریه
۷۲	خانه دستمالچی
۷۸	خانه رضا حسینی
۸۴	خانه سجادی
۹۲	خانه شریفیان
۱۰۲	خانه صالح
۱۱۲	خانه طباطبایی
۱۲۲	خانه عباسیان
۱۳۲	خانه عطارها
۱۴۰	خانه علاقبند
۱۴۶	خانه کارخانه‌چی
۱۵۲	خانه مرتضوی

دیباچه

با آنکه معماری این سرزمین، تاریخی چند هزار ساله دارد، تلاش‌هایی که برای شناسایی و معرفی آثار آن صورت گرفته است سابقه چندان نادارد. تنها از چند دهه پیش محققان و پژوهشگران به بازنگری این آثار هنری پرداخته و کوشیده‌اند گرد و غبار گذشت قرون را از این گوهرهای تابناک بزدايند و تالو چشم نواز آنها را دوباره آشکار سازند. علل و عوامل آن بی‌توجهی طولانی و نیز این التفات ناگهانی به آثار تاریخی معماری بحثی مفصل می‌طلبد که در حوصله این مختصر نمی‌گنجد. همین قدر باید اشاره کرد که آن بی‌توجهی در واقع محصول توجه کامل و این التفات نتیجه بی‌التفاتی است؛ چه تا آن زمان که این آثار جزئی از زندگی مردم ما بود، لزومی به شناخت و معرفی آنها احساس نمی‌شد؛ اما آن‌گاه که بر اثر انقطاع فرهنگی رشته‌های اصالت دیرین گسسته شد و نشانه‌های بی‌ریشگی در همه چیز ظاهر گشت، تمایل به بازگشت به خود و یافتن هویت خودی نیز فزونی گرفت؛ و به این ترتیب، آثار معماری گذشته هم - مانند هر آنچه از اصالت گذشته نشانی داشت - محتاج بازشناسی و معرفی شد. ناگفته پیداست که راه این بازشناسی و ادراک دوباره سخت ناهموار و پرمخاطره است؛ و بزرگ‌ترین سنگ این راه نیز همان بریدگی فرهنگی و بیگانگی از خود است که راست‌ها را کج می‌نمایاند و بیراهه‌ها را راه. به هر حال، امروز در وضعی قرار گرفته‌ایم که لزوم شناسایی و درک آثار معماری گذشته بر هیچ کس پوشیده نیست. این حقیقت این امید را پدید می‌آورد که ان‌شاءالله روزی، تک‌تک این آثار و میراث غنی گذشتگان ما، که در سرتاسر این سرزمین پهناور پراکنده است، به نحوی شایسته و صحیح بازشناخته شود تا برای رسیدن هنرمندان و معماران آینده به استقلال شخصیت هنری و فرهنگی چراغ راهی فراهم آید.

مجموعه حاضر را باید یکی از بلندترین گام‌هایی دانست که تاکنون در راه معرفی آثار ناشناخته این معماری برداشته شده است. این مجموعه را گنجنامه نامیده‌ایم؛ چون بر این باوریم که نشانه‌های گنجی را ارائه می‌دهد، گنجی که دستیابی به آن سرفرازی و استقلال در پی دارد. اهمیت این مجموعه از آنجا آشکار می‌شود که بدانیم نقشه‌هایی که تاکنون از بناهای ما، اغلب به همت خارجیان، منتشر شده است از چند ده عدد تجاوز نمی‌کند و عکس‌هایی که تاکنون از این بناها انتشار یافته فقط تعداد اندکی از آنها را در بر می‌گیرد. بعلاوه، کیفیت نازل اغلب این مدارک محدود از ارزش و کارایی آنها بسیار کاسته است. گذشته از اینها، پراکندگی مدارک منتشر شده در کتب و مقالات مختلف، خود از موانع استفاده کامل از آنهاست. در مطالعه تاریخچه بناها نیز برای دستیابی به اطلاعاتی اندک باید راه‌های طولانی پیمود. به این ترتیب، بی‌سبب نیست که شناسایی و بررسی آثار تاریخی و تحقیق و تتبع در این زمینه سخت دشوار و حتی گاه ناممکن می‌نماید.

پدید آوردن گنجنامه بر آن‌اند که با کنار هم آوردن و ارائه یکجای نقشه‌هایی کامل و خوانا و عکس‌هایی واضح و تاریخچه‌ای تنظیم شده، بر مبنای مهم‌ترین منابع انتشار یافته، از بیش از ششصد* اثر مهم تاریخی - از مسجد و مدرسه گرفته تا خانه و حمام - هم راه تحقیق و پژوهش را در این زمینه بگشایند و هم اسباب تشویق و ترغیب محققان و کارشناسان و علاقه‌مندان را برای مطالعه و تفحص در این آثار فراهم آورند. انتخاب ترتیب موضوعی برای دفترهای گنجنامه - به جای ترتیب متداول جغرافیایی - بیشتر برای آن بوده است که صبغه‌ای تحقیقی به مجموعه ببخشد و آن را به ابزاری کارآمد برای پژوهشگران بدل کند. شایان ذکر است که مصادیق یک نوع در آنجا که تعداد آنها در شهری از حد معینی بیشتر بوده تقسیم جغرافیایی، شهر به شهر، نیز یافته است؛ مثلاً در آنجا که خانه‌های قابل معرفی یک شهر به تعداد مناسب رسیده، یک دفتر کامل به آنها اختصاص یافته است. بدین گونه، در همه حال، ترتیب موضوعی حفظ گردیده و ترتیب جغرافیایی پس از آن و به تناسب تعداد نمونه‌ها رعایت شده است.

نکته دیگر آنکه این مجموعه، یک شبه فراهم نشده است و محصول پشتکار و در حدود پنجاه سال تلاش استادان و دانشجویان دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی است؛ و به این ترتیب باید گفت که در حدود نیمی

* در مقدمه دفترهای اول و دوم، تعداد آثاری که در گنجنامه معرفی می‌شوند بیش از چهارصد ذکر شده بود که با تلاش تنظیم‌کنندگان گنجنامه برای هر چه کامل‌تر شدن آن، تاکنون تعداد آنها به حدود ششصد اثر رسیده است.

از دانش‌آموختگان هنر معماری در این کشور در شکل‌یافتن گنجنامه سهیم بوده‌اند. باید افزود که تنظیم و تدوین این مجموعه عظیم بدون حمایت مسئولان دانشگاه شهید بهشتی و دانشکده معماری و شهرسازی و نیز تلاش چندین ساله عده‌ای از دانشجویان همین دانشکده میسر نبود. بازسازی و تکمیل و تنظیم این مدارک از ابتدای سال ۱۳۷۱ ش آغاز شده است و تا امروز ادامه دارد؛ و ان‌شاءالله که این نیروی جوان بتواند آن میراث کهن را باز زنده کند.

ذکر این نکته مهم نیز لازم به نظر می‌رسد که نقشه‌های ارائه شده در این مجموعه، چنان که گذشت، محصول کار دانشجویان معماری در زمان‌ها و دوره‌های مختلف است و قطعاً خالی از نقص و اشکال نیست. البته در رفع اشکالات این نقشه‌ها تلاش فراوان شده است؛ اما رفع کامل نقایص زمان و نیرویی بسیار می‌طلبید که انتشار مجموعه را شاید تا سال‌ها به تعویق می‌انداخت. لذا از آنجا که این مجموعه کامل‌ترین نقشه‌های بناهای تاریخی کشور را در بر دارد، تصمیم به انتشار آن گرفته شد تا به این طریق، گنجنامه هر چه زودتر در اختیار جویندگان گنج قرار گیرد. با توجه به آنچه گذشت، چنانچه مُطَّلَعان و اهل فن نقایصی را که در مجموعه می‌یابند به تنظیم‌کنندگان گوشزد کنند، بر آنان متنی بزرگ نهاده‌اند.

چنان که گفتیم، دفترهای گنجنامه ترتیبی موضوعی دارد؛ و این مجموعه تقریباً همه انواع بنا را دربر می‌گیرد؛ پنج دفتر مختص معرفی خانه‌های سنتی در شهرهای مختلف (یک دفتر خانه‌های کاشان، یک دفتر خانه‌های اصفهان، یک دفتر خانه‌های یزد، دو دفتر خانه‌های شهرهای دیگر)؛ چهار دفتر شامل مساجد (یک دفتر مساجد اصفهان، یک دفتر مساجد شهرهای دیگر، دو دفتر مساجد جامع)؛ سه دفتر مربوط به امام‌زاده‌ها و مقابر؛ دو دفتر شامل بناهای بازار؛ یک دفتر ویژه مدارس؛ یک دفتر مربوط به کاروان‌سراها؛ یک دفتر خاص حمام‌ها؛ دو دفتر مختص کاخ‌ها و باغ‌ها؛ یک دفتر نیز استثنائاً شامل انواع بناهای مذهبی در تهران. فهرست‌های راهنمای مجموعه نیز در دفتر آخر خواهد آمد.

در اینجا باید از مساعدت‌ها و حمایت‌های همه جانبه و بی‌دریغ جناب آقایان دکتر هادی ندیمی، ریاست اسبق دانشگاه شهید بهشتی، دکتر علی غفاری، ریاست سابق دانشکده معماری و شهرسازی، دکتر اکبر زرگر، ریاست دانشکده، و مهندس سید محمد بهشتی، ریاست اسبق سازمان میراث فرهنگی کشور، که بدون کمک‌ها و راهنمایی‌های ارزشمندشان آغاز انتشار این مجموعه میسر نبود، و نیز رؤسا و مسئولین محترم دانشگاه شهید بهشتی در طول دوران آماده‌سازی و انتشار مجلدات مختلف گنجنامه و همچنین دیگر کسانی که در شکل‌گیری و تدوین و انتشار گنجنامه نقش داشته‌اند تشکر و قدردانی شود.

اولین مجلد «گنجنامه» به معرفی خانه‌های سنتی کاشان اختصاص یافته است. خانه‌های سنتی کاشان را باید مجموعه‌ای نفیس از معماری دوران قاجار نامید، مجموعه‌ای که در خود بسیاری از ارزش‌های بی‌بدیل معماری آن دوران را تا امروز حفظ کرده است. با اطمینان می‌توان گفت که کمتر شهری از شهرهای تاریخی است که چنین مجموعه‌ای را دارا باشد. خانه‌های کاشان در عین هماهنگی و وحدتی که دارند، تنوع و گونه‌گونی پر دامنه‌ای را در طرح یک نوع بنا پیش چشم می‌گذارند و توانایی‌های هنرمندانه معماران گذشته را در طراحی و خلق فضا به معنای دقیق خود آشکار می‌نماید. در شناخت تاریخ هنر معماری ما، معماری دوران قاجار اهمیت بسیاری دارد اما متأسفانه تاکنون چندان که باید و شاید بدان پرداخته نشده است. بعلاوه در میان معماری بناهای مختلف، معماری خانه‌ها به جهت آشنایی با خلاقیت‌ها و ابداعات فضایی معماران گذشته ویژگی بارزی دارد. در این مجلد «گنجنامه» این دو مهم با هم جمع آمده‌اند چرا که در آن به معرفی خانه‌هایی از کاشان پرداخته شده که تقریباً همگی به دوران قاجار تعلق دارند. این نکته نیز که خانه‌های سنتی - که متأسفانه به سرعت رو به انهدام دارند - کمتر از بناهای عمومی مورد توجه محققان و پژوهشگران معماری بوده‌اند و به این ترتیب کمتر اطلاع‌مکتوبی راجع به آنها داریم، بر اهمیت این مجلد می‌افزاید.

البته روشن است که برای درک کیفیات فضایی و حال‌وهوای معماری این خانه‌ها باید آنها را در زمان آبادانی و هنگامی مشاهده کرد که مردم در آنها سکنا داشته‌اند و از فضاها آنچنان که باید بهره می‌برده‌اند. واضح است که این فضاها برای مردمی خاص با زندگی، آداب و رسوم، اخلاقیات و قیوداتی خاص ساخته شده‌اند، زندگی و خلقیاتی که

ما امروز کمابیش از آن فاصله گرفته‌ایم و به این ترتیب شاید ادراک کامل این معماری در زمان حاضر مشکل به نظر آید. اما با گردشی کوتاه در این خانه‌ها روشن می‌شود که کیفیاتی که در این فضاها موج می‌زنند و ما را بخود می‌خوانند تنها برای رفاه ساکنین و رفع حوائج روزمره زندگی آنها پدید نیامده‌اند بلکه بیشتر روح انسان‌ها را هدف قرار داده و برای جان ساکنین خانه‌ها نغمه‌سرایی می‌کنند. به عبارت دیگر معماری این خانه‌ها، جهان روحانی‌ای را که پدران ما در آن می‌زیسته‌اند، پیش چشم قرار می‌دهد و ما را با فضای مناسب با حیات معنوی آنان آشنا می‌کند، و آیا این همان گمشده‌ای نیست که امروز در جستجویش هستیم؟

ناگفته پیداست که این مجلد از انعکاس کامل آن نغمه‌های روحانی که به گوش جان انسان خوانده شده عاجز است، چرا که هیچگاه نمی‌توان معماری را با تعدادی نقشه و تصویر بازشناخت و ادراک کرد. از این طریق شاید تنها بتوان نمودها و نشانه‌هایی از آن کیفیات را دریافت یا احساس کرد. در عین حال شاید مشاهده تعادل و هندسه کلی طرح خانه‌ها و تفاوت معماری درون با هیئت بیرون آنها و نیز تأمل در کامل بودن شخصیت هر فضا در عین یکپارچگی و وحدت کلی طرح بتواند روزه‌ای به درک مشخصات این معماری بگشاید. و یا شاید تعمق در کیفیت نماها و تدابیر طراحانه بکار رفته در آنها و همچنین توجه به گونه‌گونی حیاط‌ها و حیاط‌سازی و نیز تنوع و تقابل نماهای حیاط‌ها در عین هماهنگی و همنوایی آنها با هم، آشنایی با گوشه‌ای دیگر از پسندها و انتخاب‌های معماران گذشته را میسر سازد. و باز امکان دارد آنچه از تنوع طرح تالارها به‌عنوان مهمترین فضای خانه و ترکیب خاص آنها با فضاهای اطرافشان در این آثار دیده می‌شود و یا درنگ در اهمیت بسیار سردرها و ورودی‌ها و پیچیدگی طرح آنها و همچنین زیبایی خیره‌کننده حوضخانه‌ها و سرپوشیده‌ها، بتواند راهی به فهم بهتر خصوصیات این معماری بنمایاند. و نیز شاید دیدن زیرزمین‌هایی که هر کدام خانه‌ای مجللند و ردگیری فضاها و انبارهای پنهان خانه‌ها که گاهی بیرون از مرزهای خانه قرار می‌گیرند و یا ملاحظه چگونگی بکارگیری تزئینات مختلف برای متفاوت و متنوع ساختن فضاهای مشابه بتواند اندکی از دقایق طراحی این خانه‌ها و سلاقی معماران آنها را برای ما بازگوید. با امید اینکه اینها همه و بسیاری نکات دیگر در طرح کل و جزء خانه‌ها که در این دفتر قابل مشاهده و تأمل است بتواند روشن سازد پدران ما با دست خالی تا کجا در این هنر پیش رفته‌اند و از خشت و گل، چه‌ها آفریده‌اند.

کامبیز حاجی قاسمی

بهار ۱۳۷۵

یادداشتی بر ویراست دوم

از ویراست اول جلد نخست گنجنامه که به معرفی خانه‌های کاشان اختصاص دارد، شانزده سال می‌گذرد. در این مدت هم مجموعه گنجنامه بهتر شناخته شده و هم خانه‌های سنتی کاشان نظرها را بیشتر جلب کرده است. بعضی خانه‌ها که تصاویرشان را در ویراست اول به شکلی نیمه‌ویران یا آشفته می‌بینیم، خوشبختانه امروز مرمت و بازسازی شده و صورتی استوار و منظم یافته‌اند. اکنون برخی از این خانه‌ها از شاخصه‌های شهر کاشان شمرده می‌شوند و مردم از همه‌جا به دیدار آنها می‌شتابند. البته باید یادآور شد که چند خانه نیز از آن زمان تاکنون تخریب شده است؛ اما می‌توان گفت که این خانه‌ها امروز در چشم مردم اعتبار و ارزش واقعی‌شان را بیشتر از پیش بازیافته‌اند. در طول همین زمان نوشته‌ها و نشست‌های متعددی درباره بافت و خانه‌های کهن کاشان منتشر و برگزار شده و پژوهندگان معماری توجه بیشتری نسبت به این آثار کرده‌اند و بدین جهات، چندین سال است که جلد اول گنجنامه نایاب است.

همه این موارد را باید به فال نیک گرفت. توجه بیشتر به این خانه‌ها، تأمل بیشتر محققان در معماری آنها، بازسازی و مرمت بیشتر خانه‌ها و نیز بافت قدیم کاشان را باید نشان رویکرد و عنایت مردم به هویت فرهنگی خود در دنیای بی‌هویت امروز تلقی کرد و به آن بالید. و ان شاء الله که گنجنامه در این تحول مهم نقشی هر چند کوچک ایفا کرده باشد.

در عین حال باید هشدار داد که در این توجه به آثار و مرمت و بازسازی آنها باید کاملاً محتاط بود تا اصالت معماری و کیفیت فضا سازی شان خدشه دار نگردد و همچنان شاهد راستینی از فرهنگ معماری زمان ساختشان باشند. به عبارت دیگر، اگر این توجه و علاقه باعث از میان رفتن هویت اصیل معماری بناها گردد همه این تلاش‌ها بی‌ثمر خواهد بود. در ویراست جدید این مجلد به سبب برخی محدودیت‌ها تعداد بناهای معرفی شده افزایش نیافته است؛ اما تمامی متن‌ها بازنگری و تصحیح و تکمیل، و نقشه‌ها در حد امکان تصحیح و به صورت دیجیتالی از نو ترسیم شده است. با مراجعه مجدد به بناها، تا آنجا که ممکن بوده تصاویر جدید با کیفیتی بهتر از پیش تهیه و جانشین عکس‌های نخستین گردیده است. همچنین با اتکا به مجموعه تصاویر جدید، تصاویر بیشتر و گویاتری به کتاب افزوده شده است. متن جدید مطابق سایر مجلدات گنجنامه ویرایش و صفحه‌آرایی آن تصحیح و بازنگری گشته است. بدین‌سان، در این ویراست عملاً با کتابی نو مواجه‌ایم که به همت برخی همکاران و یاران گنجنامه، به‌خصوص خانم مریم‌دخت موسوی روضاتی و آقای کیوان جورابچی که هر دو از همکاران قدیمی گنجنامه هستند، تهیه شده است و جای بسی امتنان دارد. انتشار ویراست جدید و تصحیح شده این کتاب مدیون همکاری و همراهی ریاست و معاونت پژوهشی دانشگاه شهید بهشتی، آقایان دکتر محمدمهدی طهرانچی و دکتر رضا مسعودی، و نیز ریاست و معاونت پژوهشی پیشین دانشگاه، آقایان دکتر احمد شعبانی و دکتر پیمان صالحی، و همچنین آقای دکتر اکبر زرگر، ریاست دانشکده معماری و شهرسازی است که این نیز جای سپاس بسیار دارد.

کامبیز حاجی‌قاسمی

بهار ۱۳۹۲